

Edició crítica, traducció i comentari de Pisandre Mitògraf

Ariadna Arriaza

Tutor: Jordi Pàmias Massana

Grau d'Estudis Clàssics

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

Facultat de Filosofia i Lletres

2016

Universitat Autònoma
de Barcelona

ÍNDEX

Introducció	3
Pisandre Mitògraf	3
Metodologia i criteris d'edició	7
Fonts primàries	9
Edicions consultades	10
<i>Testimonia</i>	13
<i>Fragmenta</i>	15
Fragment 1	15
Fragment 2	17
Fragment 3	19
Fragment 4a	21
Fragment 4b	23
Fragment 5	24
Fragment 6	26
Fragment 7	28
Fragment 8	30
Fragment 9	32
Fragment 10	33
Fragment 11	36
Fragment 12a	37
Fragment 12b	39
Fragment 13	40
Fragment 14	41
Bibliografia	42

INTRODUCCIÓ

A l'hora de fer una edició crítica, on comença i acaba la feina d'un filòleg resulta una tasca difícil de delimitar i definir. I és que quan es treballa amb textos de llarga transmissió literària i, en el nostre cas, de transmissió indirecta, treure'n l'aigua clara sense perdre's en una mar d'intertextos i dubtes sembla una missió quasi impossible. El fet que el nostre autor, Pisandre Mitògraf, sigui una conjectura proposada a finals del segle XIX, no ens ha de sorprendre: la crítica textual, tot i no arribar a ser una ciència exacta¹, és una disciplina basada en uns principis científics. Així doncs, la crítica textual ens fa treballar moltes vegades sobre pressupòsits i “ficcions heurístiques”.

Aquest treball pretén ser una revisió i potencial millora del *corpus* d'un autor de presència dins la literatura grega poc més que anecdòtica, però que, amb una recerca més acurada i extensa, podria aportar noves visions dins l'estudi mitogràfic i textual. És en tractar autors marginals com Pisandre que es fa palesa la necessitat de posar ordre a tots els vestigis que a poc a poc hem anat acumulant des de la nostra disciplina, per tal d'intentar resoldre la incertesa en la qual es troben molts textos d'aquests autors. En un món que dia rere dia es qüestiona la utilitat i el valor de producció de les coses i, per desgràcia, dels sabers, sembla més important que mai reivindicar que encara hi ha feina a fer dins la filologia i, conseqüentment, sempre n'hi haurà.

PISANDRE MITÒGRAF

Jacoby considera que Pisandre es tracta d'una “Fragwürdige erscheinung”, un “fenomen estrany” dins els historiadors-mitògrafs fragmentaris². L'existència de Pisandre sorgeix de la impossibilitat d'encaixar, en primera instància, les obres de Pisandre de Camiros i de Pisandre de Laranda amb la temàtica que presentava l'escoli 1760 de *Les Fenícies* d'Eurípides, en què es tracten diferents versions d'episodis del Cicle tebà. A partir d'aquest fragment Welcker³ va proposar que, en

¹ cf. BERNABÉ (2010: 9)

² cf. JACOBY (1923: 181)

³ cf. MELIADÒ (2015: 1079)

realitat, l'escoliasta no s'estava referint a cap dels dos Pisandres ja esmentats, sinó que aquest Pisandre hauria de ser un mitògraf desconegut fins al moment, i del qual no conservem el nom de cap obra.

Per arribar a aquesta hipòtesi, que més endavant va ratificar Keydell i va acabar de fixar Jacoby⁴, cal entendre quines problemàtiques presentava atribuir aquests fragments als Pisandres que han tingut més transcendència en la tradició literària grega. Per una part tenim al poeta èpic Pisandre de Camiros, una ciutat de l'illa de Rodes, que va viure a cavall el segle VII i VI aC.⁵ Pisandre de Camiros va ser reconegut a l'Antiguitat per l'Ἡράκλεια, un poema en què s'explicaven els treballs d'Hèracles. Tot i això, els treballs que apareixien a l'Ἡράκλεια, no eren els que considerem actualment canònics. D'altra banda, hem d'avançar uns quants segles per trobar a un altre Pisandre rellevant dins la literatura escrita en grec. Concretament ens hem de situar al segle III dC. a Laranda. En aquesta ciutat d'Àsia Menor, Pisandre, fill d'un altre gran poeta, Nèstor de Laranda, va escriure les Ἡρωικὰ θεογαμῖαι, un poema en què tracta qüestions mitològiques de matrimonis entre déus i deesses, començant amb les nupcies de Zeus i Hera⁶. Sabent tot això podem entendre que Welcker proposés la presència desapercebuda d'un altre escriptor/poeta que tingués per nom Pisandre, atès que per temàtica Pisandre de Camiros sembla poc probable que se cités com a autoritat en aspectes mitogràfics del mite dels labdàcides; i Pisandre de Laranda podria haver tractat aquest mite però l'escoli sembla més el resultat d'una síntesi escrita en prosa que no pas en vers⁷.

En un primer moment es dubta entre si és un logògraf primerenc i que, per aquest motiu, apareix usualment citat en constel·lacions de poetes arcaics, o si és un mitògraf hel·lenístic. L'opció que sembla més plausible és que sigui un mitògraf hel·lenístic que utilitza el nom del poeta èpic Pisandre com a pseudònim, ja que la seva obra en prosa està estretament relacionada amb el poema del de Camiros⁸.

⁴ cf. MELIADÒ (2015: 1080)

⁵ cf. FORNARO ET AL. (2007: 682-683)

⁶ *ibid.*

⁷ Una possible senyal que ens indicaria que Pisandre és un autor que escrivia en prosa la podem trobar al fragment 10, on apareix el verb ἱστορεῖ. Tot i que ἱστορέω és un verb que també s'utilitzava referint-se a poetes, el seu ús va acabar a l'àmbit de l'escriptura en prosa, derivant en la paraula "història".

⁸ cf. CECCARELLI (2002)

D'aquesta manera, si Pisandre Mitògraf parafraseja l'Ἡράκλεια, els fragments 4a, 4b, 6 i 8, que podrien referir-se perfectament a Pisandre de Camiros perquè tracten qüestions del mite d'Heràcles, queden justificats pel supòsit d'una obra de Pisandre Mitògraf que no hem conservat, però que podria ser una ampliació del poema. Si acceptem que Pisandre és un mitògraf hel·lenístic, pot resultar estrany veure'l citat amb tot de poetes antics. Això pot ser degut al fet que, com a bon mitògraf, Pisandre devia citar les seves fonts i, a partir de les cites en la seva obra, s'afegeix a aquests grups d'autors canònics.

Sens dubte, un passatge clau per reforçar l'existència de Pisandre Mitògraf és el que hem recollit en aquesta edició seguint la de Ceccarelli (2002): en el *testimonium* 1, Macrobi parla de les diferents fonts i autors en què es va basar Virgili per escriure l'*Eneida* i cita a Pisandre amb Teòcrit, Hesíode i Arat. Pisandre de Camiros sembla un candidat poc probable a ser la font de Virgili pel llibre segon de l'*Eneida* simplement per temàtica. En el cas que Pisandre de Camiros hagués escrit sobre la caiguda de Troia hauríem conservat alguna referència anterior a l'època romana o, en tot cas, resulta poc versemblant que passés desapercibuda per la resta de poetes fins al segle I a.C. D'altra banda, Pisandre de Laranda és impossible que influenciés Virgili per cronologia, ja que el poeta de Laranda es situa més de dos segles després de Virgili⁹. Una possibilitat seria que Macrobi s'equivoqués pels paral·lels entre Pisandre i Virgili, suposant que Pisandre de Laranda va ser la font de Virgili i no el procés invers. Però fins i tot aquesta hipòtesi presenta buits i mancances, perquè Pisandre de Laranda, sent un autor grec, si volia escriure sobre la caiguda de Troia, tenia molts més recursos en la seva pròpia llengua que no pas l'*Eneida* de Virgili, que estava en llatí, idioma que no dominava.

Així doncs, la figura de Pisandre Mitògraf podria resoldre aquest malentès. Resulta evident que Macrobi no va llegir Pisandre directament (el seu nivell de grec antic no era tan elevat com per poder llegir-lo amb fluidesa), sinó que es va basar en els pamflets que denunciaven el plagi de Virgili en les seves obres als segles I i II dC.¹⁰ Macrobi va suposar que es tractava d'un dels poetes i no pas un mitògraf perquè quasi ningú fa referències als mitògrafs i *scholars*¹¹. Si Pisandre apareix citat

⁹ cf. CAMERON (2004: 275)

¹⁰ cf. MELIADÒ (2015: 1081)

¹¹ "The books that everyone consults are never, or hardly ever, mentioned; no one quotes a dictionary", LEMPRIÈRE; POTTER *apud* CAMERON (2004: 257)

entre grans autors com Teòcrit, Hesíode o Arat és molt probable que la seva obra sigui un manual de referència mitogràfic.

Pel que fa al *testimonium* 2, un fragment de Joan Filopò (també anomenat Joan Gramàtic), Jacoby i Fowler¹² proposen que el Pisandre citat sigui el mitògraf pel simple fet que encaixa més una obra en prosa d'estil sumari (un tipus d'obra que s'utilitzava moltíssim en l'època de Filopò), que no pas un poema èpic que hem perdut del poeta de Camiros, com afirma Wilamowitz-Moellendorf¹³. A més a més, εὐπειάς se sol emprar per parlar de la "prosa elegant" d'un autor, i no pas el vers.

L'autoria de Pisandre en els fragments que constitueixen pròpiament el seu *corpus* se sosté en una xarxa que relaciona tots els fragments i els dóna una unitat. El grup de fragments més nombrós que hem conservat és el que conformen els escolis a les *Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes. Aquests set fragments depenen directament del fragment 3, el qual destaca per la funció de *scholar* que presenta Pisandre en donar aquesta dada geogràfica-històrica, funció que no encaixa gaire amb la d'un poeta. Hem de considerar que el Pisandre que es va citant als escolis és el mateix tota l'estona, fins i tot en els fragments que abans hem indicat com a propis de la temàtica de Pisandre de Camiros. En el cas dels fragments 4a i 4b, la seva relació és tan senzilla com que Natalis Comes utilitza com a font el mateix escoli del fragment 4a, citant-lo erròniament. D'altra banda, el fragment 1 que pertany a la *Biblioteca* d'Apol·lodor justifica l'autoria de Pisandre Mitògraf a partir de les fonts que apareixen citades amb ell, una constel·lació de poetes i autors similar a la que trobem en els escolis apol·lonis. Tanmateix, com hem esmentat anteriorment, el fragment més rellevant i extens de Pisandre Mitògraf és el 10, que juntament amb el 9 formen part dels fragments provinents de l'escoli de *Les Fenícies* d'Eurípides. Tot i ser el fragment més important, el fragment 10 presenta moltes variants de la dinastia dels labdàcides però sense identificar una font clara per cada variant, fet que ens podria situar en un cas de *subscriptio*¹⁴, és a dir, quan trobem un escriptor que cita la font afegint el nom al final de l'escoli. En molts casos, aquest afegit no correspon amb l'autoria de tot el contingut de l'escoli, com podria ser aquest cas que presenta tantes variants. Finalment, l'últim grup de fragments podrien ser considerats *fragmenta dubia*, degut a les poques proves d'autoria que

¹² cf. CECCARELLI (2002)

¹³ *ibid.*

¹⁴ cf. DICKEY (2007: 19)

tenim. Aquest grup el compon els fragments de *Sobre la pietat* de Filòdem, el comentari de Servi a l'*Eneida* de Virgili i un fragment de papir editat per Schubert¹⁵. En el comentari de cada fragment d'aquest últim grup ens qüestionarem si realment apareix Pisandre Mitògraf citat o si els filòlegs han volgut veure una marca que no hi és.

METODOLOGIA I CRITERIS D'EDICIÓ

Com ja hem comentat anteriorment, Pisandre es tracta d'un autor poc tractat i, per tant, poc editat. La primera edició de Pisandre Mitògraf la va dur a terme Felix Jacoby a *Die Fragmente der griechischen Historiker* l'any 1923, seguint les propostes de Welcker i Keydell. En aquesta edició Jacoby va incloure el fragment d'Apol·lodor, els escolis d'Apol·loni, els escolis de *Les Fenícies* i un fragment de Filòdem com a fragment dubtós. L'edició consta d'un aparat crític negatiu que obvia moltes variants. La segona i darrera edició, és la que va dur a terme Paola Ceccarelli el 2002 per al *Brill's New Jacoby*. Ceccarelli afegeix nous fragments a Pisandre Mitògraf, els fragments 4b, 12a, 12b, 13 i 14, així com dos *testimonia*: el fragment de les *Saturnàlies* de Macrobi i el de Joan Filopò. Aquests fragments respecten l'ordre de l'edició de Jacoby, amb l'excepció del fragment 4b que Ceccarelli opta per editar seguidament de l'escoli en què es basa Natalis Comes. L'edició de Ceccarelli no presenta un aparat crític però sí una traducció a l'anglès i un comentari bastant exhaustiu de cada fragment.

La nostra edició segueix l'ordre i inclou els nous fragments de l'edició de Ceccarelli. Tot i que ens ha estat impossible accedir directament als manuscrits i papirs originals, hem treballat a partir de totes les edicions disponibles per tal de recopilar els aparats crítics amb les *emendationes* d'altres filòlegs que ens han precedit. La principal tasca que hem desenvolupat ha estat la de unificar criteris d'edició, consultant alhora edicions dels altres autors que hem recollit a les *fontes*.

Per l'edició de cada fragment hem reproduït el text en un context ampli i en el cas dels escolis hem afegit també el passatge a què remet l'escoliasta en original i traducció, amb prou context per entendre la referència. En el cas dels escolis a les *Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodas hem emprat la traducció al català de Francesc

¹⁵ cf. SCHUBART, W., (1950) *Griechische Literarische Papyri*, n. 4; Pack 1229.

Cuartero¹⁶; pels escolis a *Les Fenícies* d'Eurípides, la d'en Carles Riba¹⁷. Hem optat per prescindir dels *lemmata*, atès que no ens calen amb la contextualització del text principal que hem afegit. Cada fragment (si s'escau) conté el seu aparat de *fontes*, on es donen les cites concretes dels altres autors que apareixen esmentats, així com un aparat crític positiu de variants textuais. Seguidament trobem la traducció pròpia al català i un breu comentari textual i mitològic. El comentari pretén explicar les nostres decisions i propostes textuais així com contextualitzar el fragment dins el *corpus* pisandrià. Aquest comentari no conté paral·lels ni altres versions dels mites per falta de temps i espai.

¹⁶ cf. CUARTERO (2002)

¹⁷ cf. RIBA (1977)

FONTS PRIMÀRIES

Apollod.	CUARTERO, F. J., (2010) <i>Pseudo-Apol·lodor, Biblioteca, vol. I</i> . Barcelona, Fundació Bernat Metge.
Io. Alex.	WALLIES, M., (1909) <i>Ioannes Philoponos, Commentaria in Aristotelem graeca. Edita consilio et auctoritate Academia litterarum regiae borussicae</i> . Berlin, G. Reimer.
Macr.	KASTER, R. A., (2011) <i>Macrobius: Saturnalia</i> . London & Cambridge, The Loeb Classical Library, Harvard University Press.
Natalis Comes	IGLESIAS MONTIEL, R. M.; ÁLVAREZ MORÁN. M. C., (2006) <i>Natale Conti. Mitología</i> . Murcia, Universidad de Murcia.
P. Berol. Inv. 13872	SCHUBART, W., (1950) <i>Griechische Literarische Papyri, n. 4: Pack 1229</i> .
Philodem.	SCHÖBER, A., [1923] (1988) "Philodemi: De Pietate Pars Prior" a <i>Cronache Ercolanesi</i> 18, 67.
Sch. A. R.	WENDEL, C., [1935] (1999) <i>Scholia in Apollonium Rhodium vetera</i> . Berlin, Weidmann.
Sch. E. Ph.	SCHWARTZ, E., (1887) <i>Scholia in Euripidem</i> . Berlin, G. Reimer.
Seru.	THILO, G.; HAGEN, H., (1961) <i>Servii Grammatici, qui ferentur in Vergili carmina commentarii</i> . Hildesheim, Georg Olms.

EDICIONS CONSULTADES

- Bernabé BERNABÉ, A., (1996) *Poetae Epici Graeci. Testimonia et Fragmenta. Pars I.* Stuttgart & Leipzig, Teubner.
- BNJ WORTHINGTON, I., (ed.) (2007) *Brill's New Jacoby*. Brill Online, 2016.
- Cuartero CUARTERO, F. J., (2010) *Pseudo-Apollodor, Biblioteca, vol. I.* Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- Diggle DIGGLE, J., (1994) *Euripides Fabulae vol. 3.* Oxford, Clarendon Press.
- Fowler FOWLER, R. L., (2000) *Early Greek Mythography*. Oxford, Clarendon Press.
- Fränkel FRÄNKEL, F. J., (1961) *Apollonius Rhodius. Argonautica*. Oxford, Clarendon Press.
- Frazer FRAZER, H., [1921] (1967) *Apollodorus: The Library with an English translation by Sir James George Frazer*. London & Cambridge, The Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Iglesias & Álvarez IGLESIAS MONTIEL, R. M.; ÁLVAREZ MORÁN, M. C., (2006) *Natale Conti. Mitología*. Murcia, Universidad de Murcia.
- Jacoby JACOBY, F., [1923] (1957) *Die Fragmente der griechischen Historiker. Erster Teil. Genealogie und Mythographie. Kommentar*. Nachträge, Leiden.
- Kaibel KAIBEL, G., (1878) *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*. Berlin, G. Reimer.
- Kaster KASTER, R. A., (2011) *Macrobius: Saturnalia*. London & Cambridge, The Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Lachenaud LACHENAUD, G., (2010) *Scholies à Apollonios de Rhodes*. Paris, Les Belles Lettres.
- L.-P. LOBEL, E.; PAGE, D. L., (ed.) (1955) *Poetarum Lesbiorum fragmenta*. Oxford, Clarendon Press.

M.-W.	MERKELBACH, R.; WEST, M. L., (1967) <i>Fragmenta Hesiodica</i> . Oxford, Clarendon Press.
Page	PAGE, D., (1962) <i>Poetae Melici Graeci</i> . Oxford, Clarendon Press; Toronto, Oxford University Press.
Pàmias	PÀMIAS, J., (2008) <i>Ferecides d'Atenes, Històries</i> . Barcelona, Fundació Bernat Metge.
Papathomopoulos	PAPATHOMOPOULOS, M., (2010) <i>Apollodori Bibliotheca, post Richardum Wagnerum recondita</i> . Atenes, Αλήθεια.
Radt	RADT, M., (1985) <i>Tragicorum Graecorum Fragmenta, vol. 3; Aeschylus</i> . Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
Scarpi	SCARPI, P., (1996) <i>I Miti greci: biblioteca</i> . Milan, Fondazione Lorenzo Valla.
Schn.	SCHNEIDER, O.; KEIL, H., (1856) <i>Nicandrea: Theriaca et Alexipharmaca</i> . Berlin, Teubner.
Schober	SCHOBBER, A., [1923] (1988) "Philodemi: De Pietate Pars Prior" a <i>Cronache Ercolanesi</i> 18, 67.
Schubart	SCHUBART, W., (1950) <i>Griechische Literarische Papyri, n. 4: Pack 1229</i> .
Schwartz	SCHWARTZ, E., (1887) <i>Scholia in Euripidem</i> . Berlin, G. Reimer.
Scott & Trzaskoma	SCOTT SMITH, R.; TRZASKOMA, S., (2017) <i>Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae: Two Handbooks of Greek Mythology</i> . Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing Company.
Stocker	STOCKER, A. (ET AL.), (1946) <i>Servianorum In Vergili carmina commentariorum editionis Harvardianae, vol. II</i> . Lancaster, E Typographeo Lancastriano.
Thilo & Hagen	THILO, G.; HAGEN, H., (1961) <i>Servii Grammatici, qui ferentur in Vergili carmina commentarii</i> . Hildesheim, Georg Olms.
Wallies	WALLIES, M., (1909) <i>Ioannes Philoponos, Commentaria in Aristotelem graeca. Edita consilio et auctoritate Academia litterarum regiae borussicae</i> . Berlin, G. Reimer.

- Wendel WENDEL, C., [1935] (1999) *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*. Berlin, Weidmann.
- Willis WILLIS, J., (1970) *Ambrosii Theodosii Macrobiani Saturnalia*, vol. I. Leipzig, Teubner.

TESTIMONIA

I

Macr., *Saturnalia* 5.2.4 (ed. Kaster)

dicturumne me putatis ea quae vulgo nota sunt, quod Theocritum sibi fecerit (*scil.*
Vergilius) pastoralis operis auctorem, ruralis Hesiodum, et quod in ipsis Georgicis
tempestatis serenitatisque signa de Arati Phaenomenis traxerit, vel quod
5 eversionem Troiae cum Sinone suo et equo ligneo ceterisque omnibus, quae
librum secundum faciunt, a Pisandro ad verbum paene transcripserit, qui inter
Graecos poetas eminet opere, quod a nuptiis Iovis et Iunonis incipiens universas
historias, quae mediis omnibus saeculis usque ad aetatem ipsius Pisandri
contigerunt, in unam seriem coactas redegerit et unum ex diversis hiatibus
10 temporum corpus effecerit, in quo opere inter historias ceteras interitus quoque
Troiae in hunc modum relatus est, quae Maro fideliter interpretando fabricatus sibi
est Iliacae urbis ruinam? sed et haec et talia pueris decantata praetereo. iam vero
Aeneis ipsa nonne ab Homero sibi mutuata est ...

1 Theocritum PTFA : teocritum NR' || 2 Hesiodum T : exsiodum NP : esiodum RFA
|| 3 Arati PF : aurati A : om. T ; phaenomenis PFA : om. T || 6 ad verbum paene NPT
: paene ad verbum R : penetrants scripserit FA' || 9 contigerunt NPTRF :
5 contingerunt A ; redegerit NPTFA : redigerit R || 13 mutuata PRF : muta N : imitata
T : mutata A'

Potser consideres que parlo de coses que són conegudes pel poble, que Virgili va prendre a Teòcrit com a autor per a les obres pastorals, per a les rurals, Hesíode, i que a les *Geòrgiques* mateixes va extreure els signes de tempesta i serenor dels *Fenòmens* d'Arat, o que la destrucció de Troia amb el seu Sinó, el cavall de fusta i totes les coses que conformen el llibre segon, les va transcriure quasi paraula per paraula de Pisandre, el qual es distingeix entre els poetes grecs per la seva obra que, començant des de les bodes de Júpiter i Juno, totes les histories que varen arribar contínuament des dels temps intermedis fins a l'edat del mateix Pisandre, les va tornar a portar agrupades en una sola seqüència i va aconseguir un sol *corpus* de

diversos buits del temps, i en la seva obra d'entre altres històries també es relata la destrucció de Troia d'aquest mode, que, havent-la traduït Maró fidelment, va compondre la seva ruïna de la ciutat d'Ílion? Però passo per alt aquestes qüestions, tals repeticions pertanyen als nois. Doncs, d'altra banda, la mateixa Eneida no va ser prestada d'Homer? ...

2

Io. Alex., *In Aristotelis Analytica posteriora commentaria* 77b 31-32 (ed. Wallies)

ἄρα πᾶς κύκλος σχῆμα; ἂν γράψῃ, δῆλον. τί δέ; τὰ ἔπη κύκλος;
φανερὸν, ὅτι οὐκ ἔστιν. γεγράφασί τινες περὶ τοῦ κύκλου, ἀναγράφοντες πόσοι τε
ποιηταὶ γεγονάσι, καὶ τί ἕκαστος ἔγραψε, καὶ πόσοι στίχοι ἐκάστου ποιήματος, καὶ
5 τὴν τούτου τάξιν, τίνα τε πρῶτα δεῖ μανθάνειν καὶ δεύτερα καὶ ἐφεξῆς. Πεισάνδρου
δὲ τὴν αὐτὴν πραγματείαν ποιησαμένου, λέγω δὲ πλείστην ἱστορίαν κατὰ τάξιν
συναγαγόντος, ἀντιποιησαμένου δὲ καὶ εὐεπείας, καταφρονηθῆναί φασι τὰ τῶν
πρὸ αὐτοῦ ποιητῶν συγγράμματα. διὸ μηδὲ εὐρίσκεσθαι τὰ ποιήματα <τὰ> ἐν τοῖς
Κύκλοις ἀναγεγραμμένα.

10

2-9 γεγράφασί - ἀναγεγραμμένα om. A || 2 γεγράφασί U : γράφουσι R || 5 πρῶτα U :
πρῶτον R ; Πεισάνδρου R : πισάνδρου U || 6 κατὰ R : καὶ U || 7 συναγαγόντος
Wallies scripsit : συνάγοντος RU ; εὐεπείας R : εὐπείας U

Tot cercle és una forma? Si es dibuixa, clar. Què, aleshores? Els poemes èpics són un cercle?

És evident que no. Alguns han escrit sobre el cercle, quants poetes han esdevingut escrits, què va escriure cadascú, quants versos de cada poeta i la disposició d'aquests, i què és necessari aprendre primer, segon i a continuació. Havent escrit Pisandre la mateixa obra, crec que va reunir tota la història en aquest ordre, i fent ús a la vegada de paraules eloqüents diuen que va menysprear els llibres dels poetes d'abans d'ell. D'aquí que no sigui possible trobar els poemes escrits en els cicles.

FRAGMENTA

I

Apollod. I. 74-75 (ed. Cuartero)

Ἀλθαΐας δὲ ἀποθανούσης ἔγημεν Οἰνεὺς Περίβοιαν τὴν Ἴππονόου. ταύτην δὲ ὁ μὲν γράψας τὴν Θηβαΐδα πολεμηθείσης Ὀλένου λέγει λαβεῖν Οἰνέα γέρας, Ἡσίοδος δὲ ἐξ Ὀλένου τῆς Ἀχαΐας, ἐφθαρμένην ὑπὸ Ἴπποστράτου τοῦ Ἀμαρυγκέως, Ἴππόνουν τὸν πατέρα πέμψαι πρὸς Οἰνέα πόρρω τῆς Ἑλλάδος ὄντα, ἐντειλάμενον
5 ἀποκτεῖναι. εἰσὶ δὲ οἱ λέγοντες Ἴππόνουν ἐπιγνόντα τὴν ἰδίαν θυγατέρα ἐφθαρμένην ὑπὸ Οἰνέως, ἔγκυον αὐτὴν πρὸς τοῦτον ἀποπέμψαι. ἐγεννήθη δὲ ἐκ ταύτης Οἰνεΐ Τυδεὺς. Πείσανδρος δὲ αὐτὸν ἐκ Γόργης γενέσθαι λέγει· τῆς γὰρ θυγατρὸς Οἰνέα κατὰ τὴν βούλησιν Διὸς ἐρασθῆναι.

FONTES: *Thebais* frag. 5 Bernabé; Hes. frag. 12 M.-W.; Τυδεὺς ... Σθενέλαον Alcmaeonis frag. 4 Bernabé

4 Ἑλλάδος *codd.* : Ἡλίδος Papathomopoulos post Scott & Trzaskoma || 5 ἀποκτεῖναι Faber, Heyne, Westermann, Bekker, Hercher, Wagner apud Frazer : ἀποστεῖλαι *codd.* ; δὲ Hercher : δέ τινες *codd.* || 6 αὐτὸν Heyne : αὐτὴν *codd.*

Havent mort Altea, Eneu es va casar amb Peribea, filla d'Hipònou. I d'aquesta, el que va escriure la *Tebaida* diu que, durant l'atac d'Òlenos, Eneu la va prendre com a recompensa; però Hesíode diu que, havent estat violada per Hipòstrat, fill d'Amarinceu, Hipònou, el pare d'aquesta, va enviar-lo a Eneu, que es trobava lluny de l'Hel·lade, amb l'encàrrec de matar-lo. N'hi ha que diuen que, Hipònou, en veure que la seva pròpia filla havia estat violada per Eneu, va enviar-li aquesta encinta. D'ella, Eneu va engendrar a Tideu. Però Pisandre diu que aquest va néixer de Gorge, ja que, per la voluntat de Zeus, estava enamorat de la seva filla.

Comentari

En el primer fragment, Pisandre apareix citat per Apol·lodor en el context del mite d'Eneu, un heroi relacionat amb el cultiu de la vinya i reconegut pel mite del senglar de Calidó¹⁸. Eneu, en morir la seva dona Altea, es casà amb Peribea, filla del rei d'Òlenos, Hipònou. Les variants mitogràfiques que presenta aquest mite ens resulten interessants per veure com es concebia dins el mite el pas de παρθένος a dona casada en una unió exogàmica¹⁹, és a dir, entre individus de diferents llinatges: per la força, com a botí de guerra, o bé per una seducció i posterior allunyament. El nostre autor, Pisandre, és qui afegeix la variant endogàmica del mite, fent que Tideu no sigui fill d'Eneu i la seva nova esposa, sinó d'ell amb la seva filla Gorge. Els motius darrere aquesta notícia mitogràfica d'incest no semblen gaire clars, però Jacoby assenyala que pot tenir relació amb el canibalisme de Tindeu en algunes variants mítiques²⁰. L'antropofàgia de Tindeu podria trobar explicació en el fet que ell és fruit d'un amor criminal i, per llinatge, ha heretat el μίαισμα.

Pel que fa a les variants textuais, aquest fragment ha estat editat per Papathomopoulos i Scott & Trzaskoma amb una *emendatio* que mereix ser comentada. Quan Apol·lodor explica que Hipònou, en assabentar-se que la seva filla està encinta l'envia lluny de l'Hèllade, els manuscrits donen la paraula Ἑλλάδος. Tot i això, Scott & Trzaskoma proposen la conjectura Ἥλιδος, perquè, seguint un escoli a l'*Olímpica* de Píndar²¹, a la ciutat d'Elis es troben Hipòstrat i el seu fill Amarinceu. D'altra banda, sembla haver-hi un consens en l'*emendatio* que canvia ἀποστεῖλαι per ἀποκτεῖναι, ja que segurament en algun moment del procés de transmissió dels manuscrits el copista es va veure influenciat pel πέμψαι.

¹⁸ cf. CUARTERO (2010: 139)

¹⁹ *ibid.*, 145

²⁰ cf. CECCARELLI (2002)

²¹ cf. Sch. Pind. *Ol.* 10.46

cf. A.R. I. 151-155 (ed. Fraenkel)

Οἱ δ' Ἀφαρητιάδαι Λυγκεὺς καὶ ὑπέρβιος Ἴδας
 Ἀρήνηθεν ἔβαν, μεγάλη περιθαρσέες ἀλκῇ
 ἀμφότεροι· Λυγκεὺς δὲ καὶ ὄξυτάτοις ἐκέκαστο
 ὄμμασιν, εἰ ἐτεόν γε πέλει κλέος ἀνέρα κεῖνον
 155 ῥηιδίως καὶ νέρθεν ὑπὸ χθονὸς αὐγάζεσθαι.

Els Afarecíades, Linceu i el violent Idas, vingueren d'Arene, ben refiats en llur força, l'un i l'altre. Linceu excel·lia també per l'agudesia de la seva vista, si és certa la fama que aquell home escrutava fàcilment fins i tot sota la terra.

Sch. A.R. I. 152 (ed. Wendel)

Φερεκύδης τὴν μητέρα τῶν περὶ Ἴδαν Ἀρήνην φησὶν, ἀφ' ἧς ἡ πόλις, Πείσανδρος Πολυδώραν, Θεόκριτος Λαοκόωσαν. οὗτοι δὲ συνήκμασαν τοῖς Διοσκούροις. Ἀρήνη δὲ πόλις Πελοποννήσου πλησίον Πύλου· καὶ Ὅμηρος· «οἱ δὲ Πύλον τ' ἐνέμοντο καὶ Ἀρήνην ἐρατεινήν».

FONTES: Pherecyd. fr. 127 Fowler; Teoc. XXII, 206; Hom. II, 591.

Ι τῶν περὶ Ἴδαν : Λυγκέως καὶ Ἴδου P || 2 Λαοκόωσαν : Λαοκοσῶσαν P

Ferecides va dir que, a prop de l'Ida, la mare d'aquests fou Arene, d'ella prové el nom de la ciutat. Pisandre diu que és Polidora, Teòcrit Laocoosa. Aquests van créixer amb els Dioscurs. Arene és una ciutat del Peloponès propera a Pilos. I també Homer diu "aquells que administren Pilos i l'amable Arene".

Comentari

L'escoliasta de les *Argonàutiques* apunta que Ferecídes explica que la mare de Linceu i Idas era Arene, la qual va donar nom a la ciutat homònima del Peloponès. Pisandre dóna una variant mitogràfica única afirmant que la mare dels herois era

Polidora. Teòcrit també proposa una variant única: Laocoosa. Sembla evident que les variants que proposen tant Pisandre com Teòcrit no són innocents, sinó que busquen desvincular els orígens de Linceu i Idas amb l'antiga ciutat d'Arene. Estem, aleshores, davant d'una variant que amaga una qüestió política i també social, atès que si realment la mare de Linceu i Idas fou Arene, Afareu es va casar amb la seva pròpia germana. A més a més, Polidora és un nom bastant recurrent en les genealogies tessàlies²².

²² cf. CECCARELLI (2002)

cf. A.R. I. 466-471 (ed. Fraenkel)

ἴστω νῦν δόρυ θοῦρον, ὅτῳ περιώσιον ἄλλων
 κῦδος ἐνὶ πτολέμοισιν αἰίρομαι, οὐδέ μ' ὀφέλλει
 Ζεὺς τόσον ὁσσάτιόν περ ἐμὸν δόρυ μή νύ τι πῆμα
 λοίγιον ἔσσεσθαι μηδ' ἀκράαντον ἄεθλον

470 Ἴδεω γ' ἐσπομένοιο, καὶ εἰ θεὸς ἀντιώωτο·
 τοῖόν μ' Ἀρήνηθεν ἀοσητήρα κομίζεις.

Que ho sàpiga la llança impetuosa amb què guanyo una glòria més alta que qualsevol altre a les guerres (i ni Zeus no m'ajuda pas tant com la meva pica): no hi haurà dany funest ni treball no perfet mentre Idas et segueixi, ni que un déu s'hi oposés. Tal protector portes en mi des d'Arene!

Sch. A.R. I. 471 (ed. Wendel)

Ἀρήνη πόλις Πελοποννήσου· νῦν δὲ Ἔρανα λέγεται, ὥς φησι Πείσανδρος. φησὶ δὲ ὑπερηφάνως, ὥς οὐ φέρεις με σύμπλουν, ἀλλὰ βοηθόν.

Ἰ Ἔρανα Meineke, Heyne : ἰέρανα LP

Arene és una ciutat del Peloponès. Ara es diu Èrana, com diu Pisandre. Diu amb arrogància “no te m'emportes com a company, sinó com ajuda”.

Comentari

Aquest fragment, com ja hem esmentat anteriorment, resulta molt important a l'hora de postular l'existència de Pisandre. Es tracta d'un fragment que per temàtica el podem relacionar amb l'anterior, ja que torna sortir esmentada Arene. En aquest cas Pisandre no ens ofereix una variant genealògica, sinó que explica que “ara” Arene es diu Èrana. L'ús de l'adverbi νῦν ens fa pensar que Pisandre és un autor d'època propera a l'escoliasta. S'han detectat com a mínim tres escoliastes als escolis a les *Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes, tots posteriors al

segle I aC²³. Així doncs, que en aquest fragment s'estiguessin referint al poeta èpic sembla poc probable. Tampoc encaixa gaire que el nostre Pisandre sigui un logògraf en comptes d'un mitògraf hel·lenístic. Molts autors de l'Antiguitat han volgut atribuir a la ciutat messènia d'Èrana l'antiga Arena, ja que es troba a prop de la zona Lacedemònia i de Pilos²⁴, com indica Homer. No obstant això, Estrabó²⁵ considera que aquesta atribució és un error.

²³ cf. DICKEY (2007: 62)

²⁴ cf. SMITH (1854: 197)

²⁵ cf. Strab. 8.3, 23, 348c.

cf. A.R. I. 1194-1199 (ed. Fraenkel)

1195 ῥίμφα δ' οἰστοδόκην μὲν ἐπὶ χθονὶ θῆκε φαρέτρην
αὐτοῖσιν τόξοισιν, ἔδου δ' ἀπὸ δέρμα λέοντος·
τὴν δ' ὄγε, χαλκοβαρεῖ ῥοπάλῳ δαπέδοιο τινάξας
νειόθεν, ἀμφοτέρησι περὶ στύπος ἔλλαβε χερσίν
ἡγορέῃ πίσυνος, ἐν δὲ πλατὺν ὦμον ἔρεισεν
εὖ διαβάς·

Tot seguit va deixar a terra l'aljava plena de fletxes juntament amb l'arc i es va despullar de la pell de lleó. Amb la pesant clava de bronze sacsejà l'arbre en els seus fonaments i envoltà el tronc amb els braços, refiat del seu vigor; va recolzar-hi el seu ample muscle, tot obrint ben bé les cames, i d'una estreta, tan fondes com tenia les arrels, va arrencar-lo del sòl junt amb els seus pans de terra.

Sch. A.R. I. 1195 (ed. Wendel)

τὸ ἐξῆς· <ἀπέδου δέρμα λέοντος. χαλκοβαρεῖ> δὲ τῷ ἰσχυρῷ ἢ τῷ πρὸς τῷ τέλει χαλκῷ βεβαρημένῳ. Πείσανδρος δὲ φησι χαλκοῦν εἶναι τὸ <ρόπαλον> Ἡρακλέους. ἐτυμολογοῦσι δὲ <τοῦτο> παρὰ τὴν ῥοπήν καὶ τὸ ἀλοιᾶν. <δαπέδοιο> δὲ ἐκ τῆς ῥίζης.

1 <ἀπέδου δέρμα λέοντος. χαλκοβαρεῖ> add. Wendel || 2 χαλκοῦν L : ὀλόχαλκον P ; <ρόπαλον> add. Wendel || 3 <τοῦτο> Wendel : αὐτὸ P ; <δαπέδοιο> add. Wendel

En aquest ordre, es despulla de la pell de lleó. “De bronze”, resistent o llastrat en bronze a l’extrem. Pisandre diu que la “clava” d’Hèracles és de bronze. Han relacionat etimològicament aquest mot amb el “pes” i amb “destrossar”. “En els seus fonaments”, per l’arrel.

Comentari

En el fragment 4a trobem una cita a Pisandre que presenta la temàtica pròpia de l'Ἡράκλεια del poeta de Camiros. Precisament és Pisandre de Camiros qui afegeix a l'equip d'Hèracles la clava, que serà l'arma distintiva de l'heroi. Tot i que sembla bastant evident que pel tema que està tractant l'escoliasta hauria de referir-se a Pisandre de Camiros, fins i tot Bernabé edita aquest fragment com a *fragmentum dubium*²⁶. Una manera de reforçar l'autoritat de Pisandre Mitògraf és tenint en compte que la imatge arcaica d'Hèracles era amb una clava de fusta i no pas de bronze, afegit que es correspondria amb una visió de l'heroi com a hoplita que també mostra Sòfocles²⁷.

Tot i no ser indispensables, hem mantingut els *lemmata* que va afegir a la seva edició Wendel.

²⁶ cf. BERNABÉ (1996: 170)

²⁷ cf. Soph. *Phil.* 726

Natalis Comes, *Mythologiae* 7.1

In hunc Hercules multas sagittas frustra coniecit, neque laesit omnino: mox cum ad clavam ventum esset, [quae multo ferro erat gravis, ut Socrates scripsit ad Idotheum: ut vero sensit Pisander, tota erat ferrea:] et illa crebris verberibus comminuitur.

Hèracles va disparar moltes sagetes a aquest, i no el va ferir de cap manera. Aleshores va passar a la clava, la qual era pesada amb molt ferro, com Sòcrates va escriure a Idoteu; com, fins i tot, va considerar Pisandre que tota era de ferro. I aquesta es trenca pels cops freqüents.

Comentari

Aquest fragment no apareix a l'edició de Jacoby, és una nova introducció de l'edició de Ceccarelli. La part important del fragment, on apareixen citats Pisandre i Sòcrates d'Argos (de manera errònia), és un afegit de Natalis Comes a l'edició de les *Mitologies* del 1581. L'opció més plausible és que Natalis Comes, gran coneixedor dels escolis a les *Argonàutiques* d'Apol·loni, va extreure la seva referència precisament del fragment 4a, però va confondre el bronze amb el ferro.

cf. A.R. 2. 98 (ed. Fraenkel)

Οὐδ' ἄρα Βέβρυκες ἄνδρες ἀφείδησαν βασιλῆος,
ἀλλ' ἄμυδις κορύνας ἀζηχέας ἠδὲ σιγύννους
ἰθὺς ἀνασχόμενοι Πολυδεύκεος ἀντιάασκον·

Els bebrices, aleshores, no es van pas desentendre de llur rei, ans en munió,
brandant claves resseques i piques, van escometre de dret contra Polideuces.

Sch. A.R. 2. 98 (ed. Wendel)

Ἀπολλώνιος μὲν ἐμφαίνει ὡς ἀνηρημένον τὸν Ἄμυκον· Ἐπίχαρμος δὲ καὶ
Πείσανδρός φασιν, ὅτι ἔδησεν αὐτὸν ὁ Πολυδεύκης. Δηίοχος δὲ ἐν α' Περὶ Κυζίκου
καταπυκτευθῆναί φησιν αὐτὸν ὑπὸ Πολυδεύκου. οὐκ ἠμέλησαν δέ, φησίν, οὐδὲ
κατεφρόνησαν τοῦ Ἀμύκου πεπτωκότος, διὰ δὲ τὸ βάρβαρον ἑαυτῶν καὶ πόλεμον
5 ἤγειραν.

FONTES: Epich. fr. 7 Kaibel; Dei(l)och. fr. 1 Fowler.

2 Δηίοχος Wendel : Δίοχος P : Δηίλοχος LV || 4 verba διὰ – ἤγειραν in P omissa
recto hoc loco habet F, in extremo scholio L

Apolloni mostra com Àmic mor. Epicarme i Pisandre, en canvi, diuen que
Polideuces el va encadenar. Deíloc, al *Sobre Cízic*, diu que va ser mort per
Polideuces a cops de puny. No van passar per alt, explica, ni van romandre
indiferents a la mort d'Àmic, sinó que per la seva barbaritat van suscitar la lluita.

Comentari

En el fragment 5 trobem una versió del repte que proposa Àmic als
argonautes i que Polideuces accepta. Qualsevol que arribés al regne dels bebrices
era desafiat pel seu rei a un combat de boxa. Segons Apol·loni i la majoria d'autors

tardans, Àmic mor a mans de Polideuces. Pisandre i Epicarme, però, presenten una versió més antiga del mite en què no li donen mort, sinó que l'immobilitzen encadenant-lo. Aquesta versió primerenca del mite apareix iconogràficament en vasos arcaics²⁸. Una possible explicació a què Pisandre, tot i ser un mitògraf hel·lenístic, empri variants antigues del mite és el què ja hem esmentat a l'hora de parlar de la seva autoria: Pisandre pot ser que fos un mitògraf que va escriure una obra en prosa ampliant el poema del poeta de Camiros i que, per aquest motiu, li va prendre el nom com a pseudònim.

Un altre autor que apareix citat en aquest fragment és Deí(l)oc el nom del qual, des d'un punt de vista textual, presenta sempre un seguit de confusions en els copistes. En aquest cas, Wendel proposa una *emendatio*: Δηίοχος en comptes del Δείλοχος que presenta el manuscrit P o el Δηίλοχος que apareix als manuscrits L i V.

²⁸ cf. GANTZ, T., (1993) *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*. Baltimore, MD *apud* CECCARELLI (2002)

cf. A.R. 2. 1083-1088 (ed. Fraenkel)

1085 ὥς δ' ὅποτε Κρονίδης πυκινὴν ἐφέηκε χάλαζαν
ἐκ νεφέων ἀνά τ' ἄστυ καὶ οἰκία, τοὶ δ' ὑπὸ τοῖσιν
ἐνναέται, κόναβον τεγέων ὕπερ εἰσαΐοντες,
ῥῖνται ἀκὴν, ἐπεὶ οὐ σφε κατέλλαβε χεῖματος ὥρη
ἀπροφάτως, ἀλλὰ πρὶν ἐκαρτύναντο μέλαθρον –
ὥς πυκινὰ πτερὰ τοῖσιν ἐφίεσαν, αἰσسونτες
ὑψι μάλ' ἄμ πέλαγος περάτης εἰς οὐρεα γαίης.

Com quan el Crònida avia una calamarsada espessa des dels núvols sobre la ciutat i les cases, i els qui viuen sota elles, bo i sentint l'estrèpit sobre llurs trespols, romanen asseguts sense ànsia, car l'estació hivernal no els ha agafat desprevinguts, perquè abans havien reforçat l'embigat: així era l'espessor de plomes que les aus es llançaven mentre s'enlairaven molt alt per damunt del mar cap a les muntanyes de la fi de la terra.

Sch. A.R. 2. 1088 (ed. Wendel)

χαλάζης πυκνότερα ἐφίεσαν αὐτοῖς πτερὰ, φεύγοντες διὰ τῆς θαλάσσης. πιθανῶς δὲ ὁ Πείσανδρος τοὺς ὄρνιθας φησιν εἰς Σκυθίαν ἀποπτῆναι, ὅθεν καὶ ἐληλύθεσαν.

Llancen sobre ells plomes més espesses que la calamarsa, mentre fugen a través la mar. Pisandre plausiblement diu que els ocells van volar cap a Escítia, d'on ells havien vingut.

Comentari

El context en què hem de llegir el fragment 6 és el següent: els argonautes acaben d'arribar a l'illa d'Ares, on els ocells que l'habiten utilitzen les seves plomes com a fletxes. Aquest episodi està intrínsecament relacionat, si seguim l'ordre canònic, amb el sisè treball d'Heracles, que consistia en acabar amb els ocells del

llac Estimfal. És precisament Pisandre de Camiros qui proposa per primer cop que Hèracles no mata els ocells del llac Estimfal, sinó que els espanta amb un sonall. El fet que Pisandre de Camiros hagi tractat el tema del fragment ens podria fer pensar que potser en aquest cas l'escoliasta s'estigués referint al poeta èpic, però la relació entre els ocells d'Estimfal amb els ocells d'Ares, encara que per lògica sembla que haurien de ser les mateixes aus, no se'ns mostra de manera clara.

cf. A.R. 4. 57-58 (ed. Fraenkel)

Οὐκ ἄρ' ἐγὼ μούνη μετὰ Λάτμιον ἄντρον ἀλύσκω,
οὐδ' οἷη καλῶ περὶ δαίομαι Ἐνδυμίωνι.

No sóc jo la única a rodar vers la cova del Latmos, no sóc sola a cremar pel bell Endimió.

Sch. A.R. 4. 57 (ed. Wendel)

Λάτμος ὄρος Καρίας, ἔνθα ἔστιν ἄντρον, ἐν ᾧ διέτριβεν Ἐνδυμίων. ἔστι δὲ καὶ πόλις ἢ λεχθεῖσα Ἡράκλεια. λέγεται δὲ κατέρχεσθαι εἰς τοῦτο τὸ ἄντρον τὴν Σελήνην πρὸς Ἐνδυμίωνα. περὶ δὲ τοῦ τῆς Σελήνης ἔρωτος ἱστοροῦσι Σαπφῶ καὶ Νίκανδρος ἐν β' Εὐρωπείας. τὸν δὲ Ἡσίοδος μὲν Ἀεθλίου τοῦ Διὸς καὶ Καλύκης παῖδα λέγει, 5 παρὰ Διὸς εἰληφότα τὸ δῶρον ἵν' αὐτῷ ταμίαν εἶναι θανάτου, ὅτε θέλοι ὀλέσθαι καὶ Πείσανδρος καὶ Ἀκουσίλαος καὶ Φερεκύδης καὶ Νίκανδρος ἐν β' Αἰτωλικῶν καὶ Θεόπομπος ὁ ἐποποιός.

FONTES: Sapph. fr. 199 L.-B.; Nic. fr. 24 Schn.; Hes. fr. 10a M.-W.; Acus. fr. 36 Fowler; Pherecyd. fr. 121 Fowler; Nic. fr. 6 Schn.; Theopomp fr. deest CA, SH.

4 post τὸν δὲ add. <Ἐνδυμίωνα> Wendel ; παῖδα λέγει om. L || 5 ἵν' Apoll. Dysk. ; post ὀλέσθαι lac. stat. Wendel || 7 ὁ ἐποποιός Meineke : ἐποποιοῖς P : ἐν ἐποποιοῖς L

El Latmos és una muntanya de Cària on es troba una cova en la qual passa el temps Endimió. I també s'hi trobava una ciutat anomenada Heraclea. Es diu que Selene va descendir la cova per trobar Endimió. Sobre els amors de Selene inquireix Safo, així com Nicandre a la *Euròpia*. Hesíode diu que és fill d'Etli, fill de Zeus, i de Càlice, el qual rep el regal de Zeus de determinar quan vol morir. També ho diuen Pisandre, Acusilau, Ferecídes, Nicandre a la *Etòlica* i Teopomp, el poeta èpic.

Comentari

La temàtica del fragment 7 versa sobre l'amor entre Selene i Endimió. En aquest context trobem a Pisandre, rodejat d'altres autors, donant la variant genealògica que situa a Endimió com a fill d'Etli i Càlice. Tanmateix, Wendel estableix que hi ha una llacuna després de la cita d'Hesíode, fent que quedi separat Hesíode de la resta d'autors. Wendel creu que Hesíode dóna una variant i Pisandre, Acusilau, Ferecídes, Nicandre i Teopomp una altra, però que no l'hem conservat. En la nostra edició hem decidit no afegir aquesta *emendatio* (així com la introducció de Ἐνδυμίωνα, ja que resulta evident a qui s'està referint) perquè Wendel sembla oblidar que el llenguatge propi dels escolis és molt esquemàtic, així que aquesta estructura sintàctica no ens hauria de sorprendre. D'altra banda, l'autoria de Pisandre Mitògraf se sustenta a partir del fet que, aparentment, Pisandre de Camiros no va escriure sobre Endimió i Selene.

cf. A.R. 4. 1393-1399 (ed. Fraenkel)

Λυσσαλέοις δῆπειτ' ἵκελοι κυσὶν αἰσسونτες
 πίδακα μαστεύεσκον, ἐπὶ ξηρῇ γὰρ ἔκειτο
 1395 δίσπα δυηπαθίη τε καὶ ἄλγεσιν. οὐδ' ἐμάτησαν
 πλαζόμενοι· ἴξον δ' ἱερὸν πέδον, ὧ ἔνι Λάδων
 εἰσέτι που χθιζὸν παγχρύσεια ῥύετο μῆλα
 χώρῳ ἐν Ἀτλαντος, χθόνιος ὄφεις, ἀμφὶ δὲ νύμφαι
 Ἑσπερίδες ποίπνυον ἐφίμερον αἰείδουσαι·

Després, semblants a gossos rabiosos, es van llançar a la recerca d'una font, car a la penúria i als dolors s'afegia una set assecadora. I no van haver de rodar en va: van arribar a una plana sagrada on, encara la vespra, Ladó, el serpent subterrani, vigilava les pomes totes d'or dins el territori d'Atlant; al voltant, les nimfes Hespèrides s'aqueferaven a fer sentir el seu cant delitós.

Sch. A.R. 4. 1396 (ed. Wendel)

Πείσανδρος τὸν δράκοντα ὑπέιληφεν ἀπὸ τῆς Γῆς γεγενῆσθαι, Ἡσίοδος δὲ ἐκ Τυφῶνός φησιν.

FONTES: Hes. fr. II M.-W.

I post Ἡσίοδος lac. stat. Wendel

Pisandre va interpretar que el serpent havia sorgit de sota la terra, Hesíode diu que de Tifó.

Comentari

En el fragment 8 trobem una referència al serpent Ladó, el guardià de les pomes d'or del jardí de les Hespèrides. Precisament es tracta d'una figura mítica que es pot relacionar per temàtica tant amb els dotze treballs d'Hèracles (Pisandre

de Camiros) o amb les nupcies de Zeus i Hera (que, en teoria, és on començava l'obra de Pisandre de Laranda). No obstant això, aquests dos àmbits són llocs comuns per als mitògrafs, i encara més tenint en compte que Pisandre ens dona la variant canònica del mite, on Ladó neix del mateix terra. Wendel torna a voler afegir una llacuna després d'Hesíode. No l'hem inclòs a la nostra edició, ja que, com hem esmentat en el fragment anterior, el llenguatge dels escoliastes sol ser senzill i directe.

cf. E. Ph. 834-835 (ed. Diggle)

ήγοῦ πάροιθε, θύγατερ· ὥς τυφλῶι ποδὶ
ὀφθαλμὸς εἶ σύ, ναυβάταισιν ἄστρον ὥς.

Passa davant, filleta; pel meu orbat
ets l'ull que guia, com l'estel pels mariners.

Sch. E. Ph. 834 (ed. Schwartz)

Μαντῶ ἐκαλεῖτο ἡ θυγάτηρ τοῦ Τειρεσίου· Πείσανδρος ἱστορεῖ ὅτι Ξάνθη
γαμηθεῖσα Τειρεσία ἐποίησε παῖδας τέσσαρας, Φαμενὸν Φερεκύδην Χλῶριν
Μαντῶ.

I τοῦ MT : τοῦ om. B¹ ; Τειρεσίου MB¹ : τειρεσία T ; Ξάνθη Schwartz : ξάνθη MT || 2
γαμηθεῖσα M : γαμηθεῖσα om. T ; Τειρεσία M : τειρεσίας T ; Φαμενὸν Schwartz :
φαινέη M : φαινέν T ; Φερεκύδην Schwartz : φερσεκέρδην MT ; Χλῶριν T : γλῶρην
M

Manto és anomenada filla de Tirèsias. Pisandre estableix que Xante es va casar amb
Tirèsias i va donar llum a quatre fills: Fàmenon, Ferecídes, Cloris i Manto.

Comentari

En el primer dels dos escolis a les *Fenícies* d'Eurípides trobem a Pisandre citat com autoritat en una qüestió genealògica: quins eren els fills de l'endeví Tirèsias i Xante. Fàmenon, Cloris i Manto apareixen com a fills de Tirèsias en altres autors. L'únic que no apareix testimoniats en cap altre text és Fersekerdes o, com proposa Schwartz, Ferecídes. En tot el fragment els manuscrits donen variants suposadament errònies dels noms propis, així que la proposta de Schwartz sembla bastant plausible. El tema que presenta és el propi d'un mitògraf, tot i que també es podria relacionar amb Pisandre de Camiros a partir de les profecies de Tirèsias a Alcmena i Amfitrió.

cf. E. Ph. 1758-1761 (ed. Diggle)

ὦ πάτρας κλεινῆς πολῖται, λεύσσετ'· Οἰδίπου ὄδε,
ὅς τὰ κλείν' αἰνίγματ' ἔγνων καὶ μέγιστος ἦν ἀνὴρ,
ὅς μόνος Σφιγγὸς κατέσχον τῆς μαιφόνου κράτη,
νῦν ἄτιμος αὐτὸς οἰκτρὸς ἐξελαύνομαι χθονός.

Poble d'una il·lustre pàtria, ja veieu, aquell Èdip
que entengué el famós enigma i era gran damunt de tots,
jo que, sol, vaig frenar l'imperi de la sanguinària Esfinx,
ara, sense honors i míser se'm bandeja del país.

Sch. E. Ph. 1760 (ed. Schwartz)

ἱστορεῖ Πείσανδρος ὅτι κατὰ χόλον τῆς Ἥρας ἐπέμφθη ἡ Σφίγξ τοῖς Θηβαίοις ἀπὸ
τῶν ἐσχάτων μερῶν τῆς Αἰθιοπίας, ὅτι τὸν Λάιον ἀσεβήσαντα εἰς τὸν παράνομον
ἔρωτα τοῦ Χρυσίππου, ὃν ἥρπασεν ἀπὸ τῆς Πίσσης, οὐκ ἐτιμωρήσαντο. ἦν δὲ ἡ
Σφίγξ, ὥσπερ γράφεται, τὴν οὐρὰν ἔχουσα δρακαίνης· ἀναρπάζουσα δὲ μικροὺς καὶ
5 μεγάλους κατήσθιεν, ἐν οἷς καὶ Αἴμονα τὸν Κρέοντος παῖδα καὶ Ἴππιον τὸν
Εὐρυνόμου τοῦ τοῖς Κενταύροις μαχεσαμένου. ἦσαν δὲ Εὐρύνομος καὶ Ἡιονεὺς υἱοὶ
Μάγνητος τοῦ Αἰολίδου καὶ Φυλοδίκης. ὁ μὲν οὖν Ἴππιος καὶ ξένος ὢν ὑπὸ τῆς
Σφιγγὸς ἀνηρέθη, ὁ δὲ Ἡιονεὺς ὑπὸ τοῦ Οἰνομάου, ὃν τρόπον καὶ οἱ ἄλλοι
μνηστῆρες. πρῶτος δὲ ὁ Λάιος τὸν ἀθέμιτον ἔρωτα τοῦτον ἔσχευ. ὁ δὲ Χρυσίππος
10 ὑπὸ αἰσχύνης ἑαυτὸν διεχρήσατο τῷ ξίφει. τότε μὲν οὖν ὁ Τειρεσίας ὡς μάντις
εἰδὼς ὅτι θεοστυγὴς ἦν ὁ Λάιος, ἀπέτρεπεν αὐτὸν τῆς ἐπὶ τὸν Ἀπόλλωνα ὁδοῦ, τῇ
δὲ Ἥρᾳ μᾶλλον τῇ γαμοστολῷ θεᾷ θύειν ἱερά. ὁ δὲ αὐτὸν ἐξεφαύλιζεν. ἀπελθὼν
τοῖνυν ἐφονεύθη ἐν τῇ σχιστῇ ὁδῷ αὐτὸς καὶ ὁ ἡνίοχος αὐτοῦ, ἐπειδὴ ἔτυψε τῇ
μάστιγι τὸν Οἰδίποδα. κτείνας δὲ αὐτοὺς ἔθαψε παραυτίκα σὺν τοῖς ἱματίοις
15 ἀποσπάσας τὸν ζωστήρα καὶ τὸ ξίφος τοῦ Λαῖου καὶ φορῶν· τὸ δὲ ἄρμα
ὑποστρέψας ἔδωκε τῷ Πολύβῳ, εἵτα ἔγρημε τὴν μητέρα λύσας τὸ αἶνιγμα. μετὰ
ταῦτα δὲ θυσίας τινὰς ἐπιτελέσας ἐν τῷ Κιθαιρῶνι κατήρχετο ἔχων καὶ τὴν
Ἰοκάστην ἐν τοῖς ὀχήμασι. καὶ γινομένων αὐτῶν περὶ τὸν τόπον ἐκεῖνον τῆς
σχιστῆς ὁδοῦ ὑπομνησθεὶς ἐδείκνυε τῇ Ἰοκάστῃ τὸν τόπον καὶ τὸ πρᾶγμα
20 διηγῆσατο καὶ τὸν ζωστήρα ἔδειξεν. ἡ δὲ δεινῶς φέρουσα ὅμως ἐσιώπα· ἡγνόει γὰρ

25 υῖὸν ὄντα. καὶ μετὰ ταῦτα ἦλθέ τις γέρων ἵπποβουκόλος ἀπὸ Σικυῶνος, ὃς εἶπεν αὐτῷ τὸ πᾶν ὅπως τε αὐτὸν εὔρε καὶ ἀνείλετο καὶ τῇ Μερόπῃ δέδωκε, καὶ ἅμα τὰ σπάργανα αὐτῷ ἐδείκνυε καὶ τὰ κέντρα ἀπῆτει τε αὐτὸν τὰ ζωάγρια· καὶ οὕτως ἐγνώσθη τὸ ὅλον. φασὶ δὲ ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τῆς Ἰοκάστης καὶ τὴν αὐτοῦ
τύφλωσιν ἔγημεν Εὐρυγάνην παρθένον, ἐξ ἧς αὐτῷ γεγόνασιν οἱ τέσσαρες παῖδες. ταῦτά φησι Πείσανδρος.

3 Πίσσης Schwartz : πίσης MA ; ἐτιμωρήσαντο MB : ἐτιμωρήσατο αὐτὸν A || 3-4 οὐκ – οὐρὰν om. M || 4 τὴν MB : τὴν μὲν A ; ἔχουσα B : εἶχεν M : ἦ A || 5 τὸν Schwartz : τὸν om. M : τοῦ AB || 6 Ἥιονεὺς AB : νιοεὺς M ; υἱοὶ A B : ὡς οἱ M || 10 διεχρήσατο AB : διεχειρήσατο M ; οὖν AB : οὖν om. M || 11 θεοστυγῆς MB : θεοστιγῆς A || 11-12 τῇ – ἐξεφάλλιζεν om. M || 17 ἐν MA : σὺν B ; || 18 γινομένων MA : γενομένων B ; ἐκεῖνον om. M || 19 ἐδείκνυε AB : ἐπεδείκνυεν M || 21 υἶὸν AB : ὡς υἶὸν M || 25 Εὐρυγάνην AB : ἐρυγάνην M ; οἱ MA : οἱ om. B || 26 ταῦτά add. Robert

Pisandre explica que, per l'ira d'Hera, l'Esfinx va ser enviada als Tebens des de l'extrem més llunyà d'Etiòpia, ja que, Laios, havent estat impietós degut a l'amor criminal de Crisip, el qual va enviar a Pisa, no va ser condemnat per aquests. L'Esfinx, segons és descrita/dibuixada, tenia la cua de serp. Prenent parts tant d'animals petits com de grans se'ls menjava, d'entre els quals també hi havia Hèmon, fill de Creont i Hippios, fill d'Eurinom, qui havia lluitat contra els centaures. Eurinom i Eioneu eren fills de Magnes, fill aquest d'Èol i Filòcide. Hippios, essent estranger, també va ser mort per l'Esfinx; Eioneu per Enomau, d'igual mode que els altres pretendents. Laios va ser el primer en patir aquest amor criminal. I Crisip, per la vergonya, es va donar mort amb la seva espasa. Aleshores Tirèsias, com que era endeví, veia que Laios era odiat pels déus i el va intentar dissuadir del camí cap a Apol·lo, ja que era millor sacrificar a Hera, deessa del matrimoni. Ell el va menysprear. I en marxar, va ser assassinat, ell i el seu auriga, a l'encreuament de camins, ja que va colpejar a Èdip amb el seu fuet. Després de matar-lo, va enterrar-lo immediatament amb les seves robes, traient-li el cinturó de guerrer i l'espasa de Laios, que ara porta ell. L'auriga el va retornar a Polibi. Seguidament es va casar amb la seva mare, havent resolt l'endevinalla. Després d'haver ofert alguns sacrificis al Citeró, va tornar amb Jocasta en el carruatge, i en

arribar a aquella regió de l'encreuament de camins li va senyalar el lloc que havia reconegut a Jocasta, així com li va descriure l'incident i li va mostrar el cinturó. I ella, patint terriblement, encara va guardar silenci; car no sabia que era el seu fill. Però després d'això va venir un home vell cuidador de cavalls des de Sició que li va explicar tot: com el va trobar i el va portar i entregar a Mèrope, alhora va ensenyar-li els seus bolquers de roba i els claus, i va demanar-li una recompensa per haver-li salvat la vida. D'aquesta manera tot es va saber. Diuen que després de la mort de Jocasta i l'encegament d'aquest es va casar amb la donzella Eurigània, de la qual van sorgir els seus quatre fills. Això diu Pisandre.

Comentari

Aquest fragment resulta el més substancial de tots els que hem conservat i atribuït a Pisandre Mitògraf, tant per extensió com per contingut. Podem observar variants del Cicle tebà arcaïques o, com a mínim, antigues a l'època en què es situaria hipotèticament Pisandre. Algunes variants que mereixen ser comentades són l'Esfinx amb cua de serp en comptes de cua de lleó, la introducció de l'endevinalla al mite o que els quatre fills d'Èdip no els tingués amb la seva mare, sinó amb Eurigània. El problema és que el nostre autor apareix citat al principi de l'escoli i al final i, com ja hem comentat a l'apartat biogràfic, aquesta última aparició pot ser una *subscriptio*. Així doncs, no tenim manera de saber si tot prové de Pisandre o si es tracta d'una barreja de fonts. Sigui com sigui, el que sembla evident és que l'escoliasta no pot estar referint-se ni a Pisandre de Camiros ni a Pisandre de Laranda, sinó que encaixa més que es tracti d'un mitògraf hel·lenístic que es va basar en una *Edipòdia* arcaica. Pel que fa a les variants textuais, trobem problemes amb els noms propis Eioneu i Eurigània.

Philodem. *περὶ εὐσεβ.* 87a, 17 (ed. Schober)

[Π]ε<ί>σα[νδρος δέ φη]σιν [σ]κώ[πτοντ' αὐ]τὸν
(sc. τὸν Προμηθέα) [ἐκβληθῆναι εἰς] ἀνό[δειαν].

Pisandre diu que (Prometeu), havent-se burlat, va ser llançat a un camí intransitable.

Comentari

En aquest fragment Pisandre apareix citat a partir d'una restauració que no resulta del tot clara. A més a més, en el cas que en el papir aparegués realment el nom de Pisandre, no tenim cap marca que ens indiqui que es tracta del mitògraf hel·lenístic i no pas el poeta èpic. Per aquest motiu, Jacoby va considerar el fragment dubtós. Tant Jacoby com Ceccarelli van emprar l'edició de Gomperz (nosaltres hem preferit la de Schober) amb les propostes de Philippson²⁹.

²⁹ cf. PHIPPSON (1920: 245)

Philodem. *περὶ εὐσεβ.* 1602.5, 1-20 (ed. Schober)

- δὲ κα[ὶ] συνοι
 κί[σ]αι (*scil.* Thetis) τῶι Π[ηλεΐ]
 ἐν Π[ρομηθε]ῖ δὲ]
 5 τῶι Λυομέ[ν]ω[ι] τῆς
 Θέ[τ]ιδος ἐ[πιθυμ]εῖν.
 καὶ] φ[α]σιν[- - - καὶ
 [ὁ δὲ τ]ὰ Κύπ[ρια] γράψας
 τῇ Ἑ[ρ]αι χαρ[ιζομέ]-
 10 νη]ν φεύγειν αὐ[τὴν] | 10 τὸ]ν γάμον Δ[ιός]· τὸν
 δ' ο]μόσαι χολῶ [θέν-
 τ]α διότι θνη[τῶι
 συ]νοικίσει. κα[ὶ] πα-
 ρ' Ἑ[ρ]αισιόδωι δὲ κε[ῖται]
 15 τ]ὸ παραπλήσ[ιον].
 ο] Πείσανδρος [δὲ
 περὶ Κλυμένης [
]ον ἐρασθέν[τ
]έστιν[
 20]καὶ[]τον[

FONTES: Aesch. frag. 202b Radt; *Kypria* frag. 2 Bernabé; Hes. frag. 210 M.-W.

I que ella (Tetis) va anar a viure amb Peleu. En el *Prometeu alliberat* va ser presa pel desig de Tetis. I ... i l'autor de *Les Cípries* diuen que complaent a Hera aquesta va fugir de la unió amb Zeus. I aquest, enfurit, va jurar que viuria amb un mortal. En Hesíode es troba quasi igual. Pisandre sobre Clímene (diu) que està enamorada i...

Comentari

En el fragment 12a, a diferència de l'II, trobem una cita clara a Pisandre. El problema esdevé en veure que Pisandre és citat com a autoritat sobre Clímene que, tot i no saber-ho amb certesa perquè és un nom bastant recurrent, s'ha suposat que es tracta de la nimfa mare de Faetont i les Heliades. Pisandre apareix en un context d'autors arcaics i, com no tenim més dades sobre què explica, no podem afirmar que es tracti del mitògraf hel·lenístic. Per aquest fragment Ceccarelli utilitza les restauracions de Luppe.³⁰

³⁰ cf. LUPPE (1986: 61-7)

Philodem. περί εὐσεβ. 247.4 b, 8-9 (ed. Schober)

τὸν Ἀσκλη[ηπιὸν δ' ὕ]πὸ Διὸς κα[τακταν]θῆναι
 γέγρ[αφεν Ἡ]σίοδος καὶ [Πείσαν]δρος καὶ
 Φε[ρεκύδης ὁ Ἀθηναῖος καὶ Πανύ]ασσις καὶ
 Ἄν[δρων] καὶ Ἀκουσ[ίλαος καὶ Εὐριπίδης ἐν οἷς
 λέγει καὶ ὅ τὰ Ναυπάκτια ποιήσας καὶ Τελέστης
 ἐν Ἀσκληπιῳ.

FONTES: Hes. frag. 51 M.-W.; Pherecyd. frag. 35b Fowler; Panyas. frag. 26 Bernabé; Andro Hal. frag. 17 Fowler; Acus. frag. 18 Fowler; Eur. *Alkestes* 3; *Naupaktia* frag. 11 Bernabé; Telest. frag. 3 Page.

Hesíode havia escrit que Asclepi va ser mort per Zeus, i també Pisandre, Ferecides l'Atenès, Paniasis, Andron, Acusilau i Eurípides en les seves obres, així com el compositor de la *Naupàctia* i Telestes a l'*Asclepi*.

Comentari

Aquest fragment, malgrat no estar inclòs en l'edició de Jacoby, resulta molt interessant perquè ens permet posar-lo en diàleg amb el fragment 7. En ambdós fragments ens trobem amb una “Zitatennest”, un llista d'autors citats, els quals es repeteixen. Pisandre torna a apareixer amb un seguit de poetes arcaics. Si considerem que en aquest fragment Filodem s'està referint a Pisandre de Camiros, la nostra percepció del fragment 7 també s'hauria d'actualitzar, ja que sembla bastant evident que ens trobem en una constel·lació de cites molt similar.

Seru., *Aen* 2.211 (ed. Savage)

hos dracones Lysimachus †curifin et Periboeam dicit, filios vero Laocoontis
Ethronem et Melanthum Thessandrus dicit.

FONTES: Lysim. frag. 16 BNJ

I Lysimachus LMP : Lisimachus C

Lisímac anomena a aquests serpents †curifin i Peribea, Thesandre anomena els fills
de Laocoont Etró i Melant.

Comentari

En el fragment 13 no trobem una referència a Pisandre, sinó a Thessandrus, autor que no apareix testimoniats a cap altre text. Tenint en compte el *testimonium* I de Macrobi en què Pisandre apareix citat com a font per al llibre segon de Virgili, sembla bastant plausible que Servi, en el seu comentari al llibre segon de l'*Eneida*, també faci referència al nostre mitògraf. Aquesta *emendatio* la proposa Heyne³¹, però tenint en ment el pisandre poeta èpic. Pisandre, aleshores, dóna una nova variant sobre els fills de Laocoont, dels quals no hi ha una gran tradició mitogràfica. L'altra versió ens la presenta Higí³², que diu que s'anomenen Antifos i Timbreu.

³¹ cf. CECCARELLI (2002)

³² cf. Hyg. *Fab.* 135

P. Berol. Inv. 13872 (ed. Schubart)

καὶ Πείσανδρος

[ἐν τοῖς ... συγγεγραμμένοις τὴν ἐ-

[ξ Αὐλίδος ὁρμὴν] καὶ τὴν εἰς [Ι]λίον ἄ-

[φιξιν ἐξηγεῖται...] ὥσθ' ὅταν ἴδω-

[μεν..... νοο]υμεν ὡς π[.].οκ[.]

[- . .] ὑπὲρ τῶν πρότε-

[ρον.....].ν[..]ευμενων [.]επ[.]ις

I Pisandre en els ... escrits (explica) la sortida des de l'Àulida i l'arribada a Ílion liderava ... de manera que quan veiem ... sabem que ... sobre els primers ...

Comentari

Finalment, l'últim fragment, el número 14, podríem considerar-lo el més complicat de tots. La presència de Pisandre en aquest fragment que tracta temàtica homèrica ens situa més a prop de la influència del poeta èpic que no pas del mitògraf. De totes maneres, el fragment és massa fragmentari per arribar a una conclusió clara.

BIBLIOGRAFIA

- ALSINA, J., (1962) *Teòcrit, Idil·lis*. Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- BERNABÉ, A., (1996) *Poetae Epici Graeci. Testimonia et Fragmenta. Pars I*. Stuttgart & Leipzig, Teubner.
- (2010) *Manual de crítica textual y edición de textos griegos*. Madrid, Akal.
- CAMERON, A., (2004) *Greek Mythography in the Roman World*. Oxford, Oxford University Press.
- CECCARELLI, P., (2002) "Peisandros (16)" a *Brill's New Jacoby*, Worthington, I., (ed.). Brill Online, 2016. 24 February 2016
<<http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-jacoby/peisandros-16-a16>>
- CUARTERO, F. J., (2002) *Apol·loni de Rodos, Les Argonàutiques*. Barcelona, La Magrana.
- (2010) *Pseudo-Apol·lodori, Biblioteca, vol. I*. Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- DICKEY, E., (2007) *Ancient Greek Scholarship: A Guide to Finding, Reading, and Understanding scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*. Oxford, Oxford University Press.
- DIGGLE, J., (1994) *Euripides Fabulae vol. 3*. Oxford, Clarendon Press.
- DOTY, W. G., (1986) *Mythography: The Study of Myths and Rituals*. Alabama, Alabama University Press.
- FORNARO, S. [et al.], (2007) "Peisander" a Cancik, H.; Schneider, H. (ed.) *Brill's New Pauly. Antiquity 10*. Leiden & Boston, Brill.
- FOWLER, R. L., (2000) *Early Greek Mythography*. Oxford, Clarendon Press.
- FRÄNKEL, F. J., (1961) *Apollonius Rhodius. Argonautica*. Oxford, Clarendon Press.
- FRAZER, H., [1921] (1967) *Apollodorus: The Library with an English translation by Sir James George Frazer*. London & Cambridge, The Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- IGLESIAS MONTIEL, R. M.; ÁLVAREZ MORÁN, M. C., (2006) *Natale Conti. Mitología*. Murcia, Universidad de Murcia.
- JACOBY, F., [1923] (1957) *Die Fragmente der griechischen Historiker. Erster Teil. Genealogie und Mythographie. Kommentar. Nachträge*, Leiden.
- KAIBEL, G., (1878) *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*. Berlin, G. Reimer.

- KASTER, R. A., (2011) *Macrobius: Saturnalia*. London & Cambridge, The Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- KEYDELL, R., (1935) "Die Dichter mit Namen Peisandros" a *Hermes* 70, 301-311.
- LACHENAUD, G., (2010) *Scholies à Apollonios de Rhodes*. Paris, Les Belles Lettres.
- LOBEL, E.; PAGE, D. L., (ed.) (1955) *Poetarum Lesbiorum fragmenta*. Oxford, Clarendon Press.
- LUPPE, W., (1986) "Zeus und Thetis in Philodem 1602V" a *Mus. Helv.* 43, 61-7.
- MELIADÒ, C., (2015) "Mythography" a Montanari, F.; Matthaios, S.; Rengakos, A. (ed.), *Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship. Vol. 2*. Leiden & Boston, pp 1079-1081.
- MERKELBACH, R.; WEST, M. L., (1967) *Fragmenta Hesiodica*. Oxford, Clarendon Press.
- PAGE, D., (1962) *Poetae Melici Graeci*. Oxford, Clarendon Press; Toronto, Oxford University Press.
- PÀMIAS, J., (2008) *Ferecides d'Atenes, Històries*. Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- PAPATHOMOPOULOS, M., (2010) *Apollodori Bibliotheca, post Richardum Wagnerum recondita*. Atenes, Αλήθεια.
- PHIPPSON, R., (1920) "Zu Philodem's Schrift über die Frömmigkeit" a *Hermes* 55, 245.
- RADT, M., (1985) *Tragicorum Graecorum Fragmenta, vol. 3; Aeschylus*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- RIBA, C., (1977) *Tragèdies d'Eurípides, vol. 3*. Barcelona, Curial.
- SCARPI, P., (1996) *I Miti greci: biblioteca*. Milan, Fondazione Lorenzo Valla.
- SCHNEIDER, O.; KEIL, H., (1856) *Nicandrea: Theriaca et Alexipharmaca*. Berlin, Teubner.
- SCHOBER, A., [1923] (1988) "Philodemi: De Pietate Pars Prior" a *Cronache Ercolanesi* 18, 67.
- SCHUBART, W., (1950) *Griechische Literarische Papyri, n. 4: Pack 1229*.
- SCHWARTZ, E., (1887) *Scholia in Euripidem*. Berlin, G. Reimer.
- SCOTT SMITH, R.; TRZASKOMA, S., (2017) *Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae: Two Handbooks of Greek Mythology*. Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing Company.
- SMITH, W., (1854) *Dictionary of Greek and Roman Geography: Abacaenum – Hytanis, vol. I*. London, Walton and Maybery.
- STOCKER, A. (ET AL.), (1946) *Servianorum In Vergili carmina commentariorum editionis Harvardianae, vol. II*. Lancaster, E Typographeo Lancastriano.

- THILO, G.; HAGEN, H., (1961) *Servii Grammatici, qui ferentur in Vergili carmina commentarii*. Hildesheim, Georg Olms.
- WALLIES, M., (1909) *Ioannes Philoponos, Commentaria in Aristotelem graeca. Edita consilio et auctoritate Academia litterarum regiae borussicae*. Berlin, G. Reimer.
- WENDEL, C., [1935] (1999) *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*. Berlin, Weidmann.
- WILLIS, J., (1970) *Ambrosii Theodosii Macrobiani Saturnalia*. Leipzig, Teubner.
- WORTHINGTON, I., (ed.) (2007) *Brill's New Jacoby*. Berlin, Weidmann. Brill Online, 2016.